

MATERIJALNI RAZVOJ I DEMOGRAFSKO-SOCIJALNE PROMENE

Jugoslavija je u razdoblju posle drugog svetskog rata uglavnom uspela da prevaziđe negativno privredno i kulturno nasleđe, čak da dostigne nivo srednje razvijene zemlje, mada su se, zbog predašnjeg neravnomernog rasta, u nekim krajevima zadržali mnogi tragovi materijalne i kulturne nerazvijenosti.

Industrijalizacijom zemlje industrija je postala vodeća grana privrede. Od 1947. do 1974. godine industrijska proizvodnja rasla je u proseku za oko 10% godišnje. Upoređen sa stanjem iz 1939, njen obim 1974. bio je oko 14 puta veći. Za posleratni period bilo je karakteristično da se rast industrije menjao, imao uspone i padove, da su nejednako razvijane pojedine industrijske grane, da je brži razvoj industrije u nekim etapama dovodio do zapostavljanja poljoprivrede, da je privremeno ubrzani razvoj teške (bazične) industrije uticao na zaostajanje preradi-vačke, koja se, opet, od 1964. do 1974. brže razvijala nego teška. Zbog ubrzane industrijalizacije dugo je zaostajala proizvodnja robe za potrebe društvenog i ličnog standarda. Industrijska proizvodnja se povećala od 1946. do 1985. godine oko trideset puta, pri povećanju poljoprivredne proizvodnje od oko tri puta i ukupnog društvenog proizvoda od oko deset puta. Industrija je bila središte ubrzanog rasta, koji je izmenio nivo ekonomske razvijenosti zemlje i sastav društvenog proizvoda. Prema rezultatima obračuna u cenama 1972. godine, udeo industrije u društvenom proizvodu 1952. iznosio je 22%, a u 1984. godini 42%.

Jugoslavija je u tom razdoblju udarila osnove „industriji koja gradi industriju“. Razvijene su nove industrijske grane, nepoznate pre rata: proizvodnja mašina i uređaja, brodogradnja, radio-industrija, prerada nafte, proizvodnja automobila. S industrijalizacijom su uključivani u eksploataciju novi energetske izvori i proširivana je sirovinaska baza zemlje. Njeno

energetsko bogatstvo, naročito veliki potencijali reka, omogućavalo je brz posleratni razvoj energetike. Proizvodnja elektroenergije povećana je 34 puta, proizvodnja nafte i njenih derivata 98 puta, a uglja svega 5 puta. Proizvodnja čelika porasla je 12, a valjanih metala oko 15 puta, ali su zbog razvoja metaloprerađivačke proizvodnje potrebe za čelikom pokrивane i uvozom. Povećanje od blizu 90 puta pokazuje izuzetan napredak mašingradnje, ali i činjenicu da je njena proizvodnja u predratnom periodu bila veoma mala. Oko dvadeset pet puta povećala se proizvodnja materijala za reprodukciju. Bazična industrija je s vremenom zaostajala za rastom prerađivačkih grana. Industrija koja proizvodi potrošnu robu, povećala je proizvodnju dvadeset sedam puta. I po obimu i po strukturi industrijske proizvodnje. Jugoslavija se probila među tzv. novoindustrijalizovane zemlje. Od 1946. do 1985. godine proizvodnja elektroenergije povećana je 65 puta, uglja oko 10 puta, sirove nafte 143 puta, plina 276 puta i naftnih derivata 224 puta. Ipak, Jugoslavija oseća veliku potrebu za većom količinom energije. Od 1955. do 1985. godine proizvodnja mašina za industriju povećana je sa 24.000 na 112.000 tona, mašina za građevinarstvo sa 8.400 na 89.000 tona i kamiona sa 2.450 na 15.565 komada. Ipak, približno polovina vrednosti opreme za privredne investicije uvezena je iz inostranstva. Istovremeno, izvoz mašina bio je sve do 1980. godine i do dva puta manji od uvoza.

Brz razvoj industrije i povećan obim proizvodnje menjali su strukturu jugoslovenskog izvoza. Industrijski proizvodi, uključujući i finalne proizvode visokog stepena obrade, koji su pre rata predstavljali samo 5% izvoza, sada su najviše izvoženi.

Uvoz iz inostranstva, naročito opreme i važnih sirovina, nastavio je ipak da znatno nadmašuje izvoz proizvoda jugoslovenske industrije. Ova nesrazmera, koju je podržavala i ekonomska politika prethodne decenije, bitno je uticala na negativni bilans Jugoslavije u ekonomskim odnosima s drugim zemljama. Jugoslavija je 1978. dugovala inostranstvu blizu jedanaest milijardi dolara.

Dobar deo privrede, posebno industrije, automatizovan je, ali je 40% kapaciteta i dalje moralo da upotrebljava mehanizovani ručni rad i zastarele mašine.

Zahvaljujući dinamičnom industrijskom razvitku, čije su stope rasta u pojedinim etapama bile među najvećim u svetu sve do početka šezdesetih godina, osećala se potreba za novom

radnom snagom, na šta je uticao i ekstenzivni razvoj poljoprivrede. Opštu ekspanziju industrije pratila je i ekspanzija zapošljavanja. U 1974. jugoslovenska industrija je zapošljavala 1.800.000 radnika ili 8,3 radnika na 100 stanovnika, približujući se razvijenijim evropskim industrijama. Statistika je zabeležila njene velike uspehe, ali i to da ona još nije bila dostigla nivo industrija razvijenijih zemalja, naročito u proizvodnji elektroenergije, sirovog čelika, cementa, šećera itd.

U poređenju sa stanjem iz 1946. poljoprivredna proizvodnja u Jugoslaviji se skoro utrostručila, a u poređenju s predratnim periodom dostigla dvostruko veći obim. Glavni faktor unapređenja celokupne poljoprivrede predstavljale su organizacije udruženog rada i zemljoradničke zadruge, koje su kooperacijom ubrzavale podružvljavanje poljoprivredne proizvodnje, povećavale produktivnost na individualnom posedu i poboljšavale opšte uslove života na selu. Rezultate ove orijentacije ilustruju statistički podaci: društveni sektor poljoprivrede ostvario je u 1973. gotovo 1/4 društvenog proizvoda, odnosno blizu 1/2 celokupne robne proizvodnje (otkupa), i preko 70% tržišnog viška pšenice. Taj sektor je stalno povećavao zemljišne površine, naročito od 1957. godine, kupovinom zemljišta od individualnih gazdinstava. Prema statistici, društvena gazdinstva su 1969. posedovala preko 2,3 miliona hektara zemljišta, ili gotovo 1/5 ukupnih obradivih površina. Ona su se razvila „u ukupne moderne poljoprivredne organizacije agroindustrijskog tipa, s mehanizovanim procesom proizvodnje i visokom produktivnošću rada“.

Poljoprivreda je počela da se intenzivnije mehanizuje tek od 1955, što se vidi iz činjenice da je 1946. mehanička snaga činila samo 2% ukupne vučne snage u poljoprivredi, dok je 1974. njen udeo iznosio 64%. Te godine Jugoslavija je imala 195.125 traktora, prema 6.266 traktora koliko je imala 1951. godine. Značajno su povećani prinosi pšenice i kukuruza po hektaru. Ukupna potrošnja mineralnih đubriva bila je 1974. za oko 100 puta veća nego 1946. Nivo poljoprivredne proizvodnje iznosio je 1974. dvostruko više od proseka 1930—1939. Ona je u periodu 1946—1974. prosečno rasla za 4,0% godišnje.

Najvažnije kulture su pšenica i kukuruz, koje zauzimaju oko 60% oraničnih površina. Proteklih deset godina površina pod pšenicom stalno iznosi oko 1,5 milion hektara. Rekordna proizvodnja žita od 6,3 miliona tona postignuta je 1974. godine.

Kukuruzom je zasejano oko 30% oraničnih površina. Do 1985. (izuzev 1957) proizvodnja kukuruza se kretala ispod 5 miliona tona, a 1982. premašila je 10 miliona tona. Najveća proizvodnja kukuruza ostvarena je 1984. godine (11,3 miliona tona). Na strukturu zasejanih površina uticala je i politika cena. Došlo je do smanjenja učešća žita, čije su zasejane površine smanjene od 83% u 1947. na 66% u 1985. godini. Povećano je učešće industrijskog, povrtnog i stočnog krmnog bilja. Jugoslavija nije emancipovana od uvoza dela poljoprivrednih proizvoda koji se proizvode u zemlji (soje, pamuka, mleka u prahu, šećera, pivarskog ječma, itd.). Na selu se povećava broj staračkih gazdinstava, nesposobnih za privređivanje (300.000). Broj traktora od 225 hiljada u 1975. povećan je na 809 hiljada u 1984.

Razvoj stočarstva posle rata karakterisala su značajna kolebanja: broj goveda je 1985. bio nešto niži nego 1949. godine; broj svinja se više nego udvostručio, a broj živine skoro učetvorostručio; broj ovaca je 1985. bio za 33% manji nego u 1949. godini, a konja-za 58%.

Na socijalistički preobražaj poljoprivrede i jugoslovenskog sela uticala su — sem područjavanja proizvodnje i uključivanja individualnih poljoprivrednika u udruženi rad pomoću raznih oblika kooperacije — i primena savremene tehnologije, gajenje visokorodnih sorata, upotreba mineralnih đubriva, zapošljavanje seljaka u industriji i drugim nepoljoprivrednim delatnostima.

Životni standard u prvim godinama posle rata bio je određen niskim nivoom nacionalnog dohotka. Opadanje potrošnje (lične i društvene) zaustavljeno je 1952, ali je sve do 1956. njen porast bio sporiji od porasta nacionalnog dohotka. Do brzog porasta životnog standarda došlo je tek u periodu 1957—1963. Povećanjem proizvodnje stvarane su materijalne mogućnosti i za povećanje lične potrošnje. Period 1965—1973. još je karakterističniji po značajnoj preraspodeli nacionalnog dohotka u korist lične potrošnje, koja je rasla osetnije od investicija (5,9% prema 4,6%). Smanjivanjem korišćenja žitarica izmenjena je struktura ishrane. Za viši nivo životnog standarda bili su karakteristični povećani izdaci za industrijsku robu i kulturne potrebe. Statistika lične potrošnje pokazuje da je Jugoslavija početkom 1970. bila zahvaćena groznicom „potrošačkog društva“. Zajednička potrošnja, „pokazatelj socijalizacije ukupne potrošnje“, rasla je u celini brže od ekonomskih

mogućnosti zemlje. Broj penzija se u poređenju s 1946. godinom (125.340) više nego udesetostručio (1.281.343). S poljoprivrednicima je zdravstveno osiguranje obuhvatilo gotovo celokupno stanovništvo Jugoslavije. O njegovoj obuhvatnosti najbolje govori podatak da je sa 1.870.000 u 1946. godini, broj zdravstvenih osiguranika porastao sredinom sedamdesetih godina na 15 miliona.

U razdoblju od 1945. do 1974. u Jugoslaviji su građene nove železničke pruge, razvijan avio-transport i modernizovan saobraćaj u celini, zahvaljujući i naglom usponu auto-industrije. Na kraju tog razdoblja bilo je 2.328 kilometara pruga više. Jugoslavija je 1984. imala 9.279 kilometara železničkih pruga (893 km dvokolosečnih i 3.462 km elektrifikovanih); puteva u dužini od 116.602 (magistralnih 17.050, regionalnih 31.299, lokalnih 68.253). Železnička mreža je smenjena u poslednjih 30 godina za više od 2.200 km (ukidanje pruga uskog koloseka i nerentabilnih linija). Vozovi na magistralnim pravcima ne mogu da voze brzinama većim od 120 km na sat. Dužina auto-puteva iznosi 714 km. Razvoj saobraćaja otežava razbijenost njegove celine zbog brojnih organizacija udruženog rada i republičkih i regionalnih barijera. Najveći jugoslovenski put Zagreb—Beograd bio je doskora — a na delu deonica je i danas — krajnje zapušten i razrovan, i služi na sramotu Jugoslavije pred mnogobrojnim strancima koji koriste ovu važnu saobraćajnicu. Broj aerodroma povećan je od 1950. do 1984. od 8 na 17; a vazдушna flota za prevoz putnika raspolagala je na kraju ovog perioda s 48 aviona; broj putničkih automobila premašio je 1,3 miliona; dužina puteva sa savremenim kolovozom bila je 39 puta veća nego pre rata.

Stambeni fond Jugoslavije je krajem 1973. iznosio oko 5.000.300 stanova, ili gotovo 80% više nego 1939. Neposredno pred rat svaki stanovnik raspolagao je s oko 9 m² stambene površine, a krajem 1973. s 13 m².

U građevinarstvu je došlo do povećanja obima radova, modernizacije gradnje i povećanja produktivnosti rada. Godine 1952. u građevinarstvu je radilo 261 hiljada radnika, a 1984. god. 592 hiljade radnika, ili 2,2 puta više. Građevinska preduzeća izvodila su radove i u inostranstvu. Godine 1984. radilo je u inostranstvu (socijalističke zemlje, zemlje Bliskog istoka, Libija, Alžir i druge) oko 28.000 radnika. Cene gradnje od 1952. do 1984. godine povećane su 97 puta. U 1984. cene gradnje povećane su za

47% u odnosu na prethodnu godinu. Završeni građevinski objekti u periodu 1953-1984. daju sledeću sliku: brane i nasipi, hilj.m³ 131.073; spoljni vodovod, km 27.034; spoljna kanalizacija, km 9.361; hidrotehničke melioracije, ha 350.620; putevi javnog saobraćaja, km 23.615; železničke pruge javnog saobraćaja, km trase 2.620; dalekovodi, km trase 50.886; naftovodi, plinovodi i parovodi, km 10.224; geološko-istraživački i rudarski radovi, km 6.412; industrijske proizvodne zgrade, hale, hilj. m² 36.727; poljoprivredni objekti, hilj. m² 33.885; zgrade ugostiteljstva i turizma, hilj. m² 8.139; stambene zgrade — ukupno, hilj. m² 345.682. Od toga: individualni sektor, hilj. m² 232.202, školske zgrade, hilj. m² 11.707, zgrade za zdravstvenu delatnost hilj. m² 5.150, zgrade društveno-političkih zajednica i organizacija, hilj. m² 5.064.

Drvo je bilo jedan od glavnih izvoznih artikala. Seća je bila najveća do 1950. godine i od 1955. naovamo. Za proteklih 40 godina posećeno je oko 700 miliona kubnih metara drveta.

U oblasti osnovnog obrazovanja rastao je broj učenika osnovnih škola, što je bilo posledica većeg broja rođenih neposredno posle rata i relativno veće obuhvaćenosti dece obaveznim školovanjem. Školske 1973/1974. godine, 13.661 školu pohađalo je 2.870.000 đaka. Za srednje obrazovanje karakterističan je porast stručnih škola. U 1.870 škola srednjeg obrazovanja bilo je školske 1973/1974. upisano 763.000 učenika. U Jugoslaviji je u to vreme radilo 967 škola za opšte obrazovanje odraslih, sa 104.000 polaznika. U 287 visokoškolskih ustanova u 60 gradova studirao je 359.651 student, uključujući 147.145 žena. Od 1945. do 1974. diplomiralo je 518 hiljada studenata, od čega 177.000 žena. Demetropolizacijom visokoškolske nastave omogućeno je osnivanje više univerziteta u republičkim, pokrajinskim i regionalnim centrima: Novom Sadu, Nišu, Prištini, Splitu, Titogradu Kragujevcu, Rijeci, Mariboru, Osijeku, Banjaluci, Tuzli, Mostaru, Bitolju. Od 1945/1946. do 1980/81. školske godine broj viših i visokih škola uvećao se 11 puta, a broj studenata 18 puta. U 1980. bilo je 356 ovakvih škola, a u 1984. godini 340. U istom periodu smanjio se broj studenata sa 411 na 359 hiljada. U Jugoslaviji postoji 19 univerziteta; u 54 grada rade više škole, a u 49 gradova fakulteti i više škole. Od 1945. do 1984. diplomiralo je preko milion studenata, od čega 564 hiljade na fakultetima, akademijama i visokim školama. Od 1962. do 1984. magistriralo je i specijaliziralo 26.653 kandidata. Od 1945. do 1984. doktoriralo je 14.936 kan-

didata, (najviše na društvenim naukama — 30%, a najmanje na tehničkim naukama — 14%).

Uspon je zabeležilo školstvo na jezicima narodnosti: upoređen s predratnim, broj učenika osnovnih škola uvećao se osam puta, a srednjih 50 puta. Devet jugoslovenskih narodnosti imalo je u školskoj 1973/1974. godini 553 osnovne i 289 srednjih škola na maternjem jeziku, s 342.000, odnosno s 53.000 učenika. U 1983/84. godini školovalo se 92.540 učenika na jezicima narodnosti (87% albanske, 10% mađarske i 3% učenika svih ostalih narodnosti).

Mada se nalazila u vrhu svetske lestvice po broju studenata na 1.000 stanovnika (iza SSSR-a i skandinavskih zemalja), Jugoslavija je po visokom stepenu nepismenosti bila jedna od najzaostaliјih zemalja u Evropi. Organi vlasti i prosvetne ustanove uspeli su da broj nepismenih, koji je 1931. iznosio 44,6%, smanje na 25,4% u 1953, te na 15,1% u 1971, ili, u apsolutnoj vrednosti, na oko 2,5 miliona stanovnika od kojih je 10,5% bilo privredno aktivno.

Znatno su povećani kapaciteti zdravstvenih organizacija: 1983. bilo je 4.358 punktova u službi opšte medicine; u specijalističkoj službi 2.902; u službi medicine rada 1.593; u službi predškolske zaštite dece 1.200; zaštite školske omladine 781; zaštite žena 974, u ostalim službama 913 i u stomatološkoj zaštiti 3.709. Broj lekara u Jugoslaviji se ovako povećavao: 1952 — 6.364; 1971 — 21.902; 1975 — 26.264; 1980 — 32.850; 1983 — 36.872. Jugoslavija je 1983. imala 8.013 stomatologa. Iste godine jedan lekar je dolazio na 509 stanovnika.

U prvim posleratnim godinama prirodni priraštaj stanovništva je bio izrazito visok (oko 15 na 1.000 stanovnika). Jugoslavija je 1948. imala 15.772.000 stanovnika, po gustini naseljenosti 62 stanovnika na 1 km² i prirodni priraštaj 14,7 na 1.000 stanovnika. Prosečna starost stanovništva iznosila je 28,3 godine a očekivana dužina života 51 godinu (verovatna starost koju će doživeti dete rođeno navedene godine). Starosna struktura stanovništva pokazivala je da je 1948. godine do 19 godina starosti bilo 43,5% stanovnika, od 20 do 50 godina starosti bilo je 47,9, a od 60 i više godina starosti bilo je 8,7% stanovništva.

Poljoprivredno stanovništvo je 1948. činilo više od dve trećine ukupnog stanovništva. Veliki deo stanovništva iselio se sa sela u industrijske i administrativno-političke centre. Promene u sastavu stanovništva pokazuju sledeće: Godine 1948. bilo je

10.606.000 poljoprivrednog stanovništva. Udeo poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu iznosio je 67,0%. Nepoljoprivrednog stanovništva bilo je 5.236.000, što znači da je udeo nepoljoprivrednog u ukupnom stanovništvu iznosio 33,0%. Stanovništva u gradskim naseljima je bilo 3.312.000; a udeo stanovništva u gradskim naseljima u ukupnom stanovništvu je iznosio 21,0%. Migracije su uzimale maha sa industrijalizacijom, fluktuacijom radne snage, studiranjem i učenjem. Samo 1948. godine 3,1 milion ljudi je promenilo mesto stalnog boravka. Stanovništvo koje se selilo u okviru unutrašnjih migracija iznosilo je 3.089.000, s udelom u ukupnom stanovništvu od 19,5%. Aktivnog stanovništva 1948. je bilo 7.741.000. Prilikom ove procene mora se imati u vidu da je zaposlenost onoga vremena imala ekstenzivan karakter, i da je bila čast raditi u društvenom sektoru, pa čak i obaveza ako su se želele izbeći neprijatnosti, pa i ekonomske i administrativne sankcije.

Zapažen je porast ženskog stanovništva i pripadnika nacionalnih manjina, naročito Šiptara. Godine 1948. Jugoslavija je imala 15.772.098 stanovnika. Slika stanovništva prema nacionalnom sastavu je sledeća: Crnogorci — 425.703; Hrvati 3.784.353; Makedonci 810.126; Muslimani 808.921 [iskazivali se kao „neopredeljeni muslimani“; 1953. kao „Jugosloveni neopredeljeni“, 1961. kao „Muslimani“ (etnička pripadnost), a 1971. kao „Muslimani u smislu narodnosti“], Slovenci 1.415.432; Srbi 6.547.117; Šiptari (Albanci) 750.431; Bugari 61.140; Česi 39.015; Italijani 79.575; Mađari 496.492; Nemci 55.337; Cigani (Romi) 72.736; Rumuni 64.095; Rusi 20.069; Rusini 37.140 (s njima iskazani i Ukrajinci); Slovaci 83.626; Turci 97.954 i Vlasi 102.953.

Porast stanovništva nastavio se i narednih godina o čemu svedoče statistički popisi za 1953, 1961, 1971. i 1981. godinu. Tako je 1953. Jugoslavija imala 16.936.573 stanovnika; 1961 — 18.549.291; 1971 — 20.522.972 i 1981 — 22.424.711. Prema nacionalnom sastavu, 1981. u Jugoslaviji je bilo 579.023 Crnogoraca; 4.428.005 Hrvata; 1.339.729 Makedonaca; 1.999.957 Muslimana; 1.753.554 Slovenaca; 8.140.452 Srba; 1.730.364 Albanaca; 1.402 Austrijanaca; 36.185 Bugara; 19.625 Čeha; 1.639 Grka; 15.132 Italijana; 1.383 Jevreja; 426.886 Mađara; 8.712 Nemaca; 3.043 Poljaka; 168.099 Roma; 54.954 Rumuna; 4.463 Rusa; 23.285 Rusina; 80.334 Slovaka; 101.191 Turaka; 12.813 Ukrajinaca; 32.063 Vlaha i 17.645 ostalih. Prirodni priraštaj Albanaca, Muslimana, Makedonaca i Roma uticao je na porast njihovog broja

i udela u ukupnom stanovništvu. Demografska eksplozija izbi-
la je kod Albanaca na Kosovu i Metohiji i u zapadnoj Makedoni-
ji. Ogromni priraštaj kod Albanaca negativno utiče na privredni
razvoj Pokrajine, jer nije u srazmeri s njenim ekonomskim raz-
vitkom. Porast je delom bio i rezultat iregularnih pojava: „pre-
tvaranja“ Turaka u Albance, negiranja izdvojenog iskazivanja
Gorana kao posebne etničke grupe i upisivanja Albanaca iz su-
sedne NR Albanije, koji su se doselili na Kosovo, a nisu primili
državljanstvo SFRJ. Popis iz 1981. otkrio je porast jedne grupe
koja se do 1961. nije iskazivala — Jugoslovena: 1961 — 317.124,
1971 — 273.077 i 1981 — 1.219.045. Godine 1981. izjasnilo se u
smislu regionalne pripadnosti 25.717 građana.

Osnovni pokazatelji o stanovništvu 1981. pokazuju da je gu-
stina naseljenosti na km² iznosila 88; prirodni priraštaj na 1.000
stanovnika 7,5; u odnosu prema 1.000 žena bilo je 977 muškara-
ca; prosečna starost bila je 33 godine; a očekivana dužina života
70 godina. Iz starosne strukture stanovništva vidi se da je 1981.
god. do 19 godina starosti bilo 32,7% stanovnika, od 20 do 59 go-
dina 54,9%, a od 60 i više godina 12,0% stanovništva. Zbog unu-
trašnjih migracija udeo stanovništva u gradskim naseljima pove-
ćao se od 21% u 1948. na 47% u 1981. godini. Od 22,4 miliona sta-
novnika popisanih 1981, oko 41% se iselilo iz mesta rođenja. Pre-
seljenja u drugu republiku izvršilo je 1,8 miliona lica ili 19% od
svih migranata. Osnovni smer seoba vodio je od manje razvije-
nih oblasti ka razvijenijim. Razvoj nacionalizma u toku proteklih
četvrt veka uticao je, što postaje karakteristično naročito posled-
njih godina, na seobe u cilju etničke integracije (iz Sandžaka
Muslimani se preseljavaju u Bosnu; Srbi iz Bosne i Hercegovine
prelaze u Srbiju; Turci iz Makedonije i Kosova selili su se u Tur-
sku, naročito u Carigrad). Slovenija je zapljusnuta migracija-
ma iz Bosne (oko 200.000), zbog povoljnijih radnih i ekonomskih
uslova. U cilju stvaranja etnički čistog Kosova albanski naci-
onalisti, pomognuti kosovskom birokratijom, doprineli su ise-
ljavanju Srba i Crnogoraca u protekle dve decenije, koristeći se
pretnjama, nasiljem, pljačkom, psihološkom prinudom, itd. Pre-
ma rezultatima popisa stanovništva iz 1981, u inostranstvu se
nalazilo 625 hiljada radnika. Jugoslavija je odlaskom ovih rad-
nika naročito gubila zbog troškova njihovog školovanja u Jugo-
slaviji. Bolje zarade u inostranstvu uticale su na ove seobe od
polovine šezdesetih godina. Njihova pozitivna strana je u sticanju
novih znanja i usavršavanju radnih kvalifikacija, ali ove migra-

čije imale su i svoje naličje. Odlaskom u inostranstvo nesumnjivo je smanjen pritisak na zapošljavanje u zemlji. Međutim, radnici na privremenom radu su žrtve rada u tuđini, bez obzira koliko rad jugoslovenskih radnika u Nemačkoj, Francuskoj, Belgiji, Holandiji, Švajcarskoj, Švedskoj i drugim zapadnim zemljama bio regulisan bilateralnim sporazumima Jugoslavije i zemlje u kojoj jugoslovenski radnici rade. Oni su izloženi pritisku radnika zemlje u kojoj rade, naročito u trenucima ekonomskih kriza koje se odražavaju na kapacitet zapošljavanja u dotičnoj zemlji. Deca radnika na privremenom radu delom se asimiluju, ukoliko im roditelji trajno ostaju u inostranstvu. Slabi i odbrambena sposobnost Jugoslavije. Njeni građani izloženi su i uticajima nacističke, ustaške, četničke, ljotićevske i druge propagande.

Aktivno stanovništvo se povećalo od 7,7 u 1948. na 9,9 miliona u 1981. godini. U 1948. godini je od 100 aktivnih, 19 radilo u društvenom sektoru, a u 1981. godini 65. Broj aktivnih poljoprivrednika smanjio se od 5,3 miliona u 1953 na 2,5 miliona u 1981. godini. Od ukupno aktivnog stanovništva u 1981 (9.359 u hiljadama) u industriji i rudarstvu je radilo 2.210, u poljoprivredi i ribarstvu 2.602, u šumarstvu 64, u vodoprivredi 17, u građevinarstvu 689, u saobraćaju i vezama 445, u trgovini 589, u ugostiteljstvu i turizmu 238, u zanatstvu 310, u stambeno-komunalnoj delatnosti 111, u finansijskim i drugim uslugama 205, u obrazovanju i kulturi 430, u zdravstvu i socijalnoj zaštiti 326, u DPZ i organizacijama 408, van delatnosti 579, ostale delatnosti i nije poznato 135. U privrednim delatnostima nalazilo se 7.275, a u neprivrednim 1.369 hiljada.

Udeo stanovništva sa nezavršenom osmogodišnjom školom je u 1981. godini iznosio 44% od stanovništva starog 15 i više godina, prema 80% neposredno posle rata. Sa završenom osmogodišnjom školom bilo je 1981. godine 24%, sa završenom srednjom školom više od 29% stanovnika, a sa višom i visokom 8,6% stanovništva. Najizrazitije promene zabeležene su kod ženskog stanovništva u mlađim generacijama, koje su se redovno školovale, i to na svim stepenima obrazovanja. Godine 1981. u Jugoslaviji je bilo 9,5% nepismenog stanovništva starijeg od 10 godina.

Jugoslovenski društveni i privredni razvoj u posleratnom razdoblju doveo je do krupnih promena u društveno-ekonomskoj strukturi stanovništva.

Sredinom 1974. Jugoslavija je imala preko 21 milion stanovnika. U poređenju s 1939, stanovništvo joj se povećalo za preko

5,5 miliona, uprkos ratnim gubicima. Ugovorom o miru s Italijom 1947. i Londonskim sporazumom 1954. u njen sastav ušlo je oko 655.000 ljudi, dok se oko 370.000 iselilo u druge zemlje.

Eksproprijacijom imovine buržoazije i veleposednika uobličavana je prvih posleratnih godina nova socijalna struktura Jugoslavije. Pripadnici gradske buržoazije, bogati seljaci i veleposednici, čiji se ukupni broj procenjivao na 800.000 (od čega je 500.000 otpadalo na gradsku, a 300.000 na seosku buržoaziju), nestali su iz društvene strukture. Konfiskacijama, nacionalizacijama i agrarnim reformama buržoazija je izgubila raniju ekonomsku moć, dok je njeno razvlašćenje sprovedeno još u okvirima revolucionarnog rata. Sociolozi ističu da su se bogati seljaci (seoska buržoazija) pretopili u srednje seljaštvo, a da je gradska buržoazija dugo održavala egzistenciju prodajom stvari i iznajmljivanjem stanova, mada se od toga jedva moglo živeti, zbog niskih zakupnina i drugih ograničavajućih mera.

U socijalnoj strukturi posle završetka rata i konstituisanja novog poretka smanjio se broj zanatlija (s 506.000 pre rata na 361.212); posle 1948. nestali su sitni trgovci, kojih je nakon oslobođenja bilo 101.033, ali su u vlasništvu držali mali deo trgovinske mreže; „javni službenici“ su iščezli još u toku rata ili su se posle oslobođenja zaposlili u državnom sektoru privrede.

Bitne promene u nasleđenoj strukturi stanovništva vršila je brza industrijalizacija apsorbovanjem ogromne radne snage iz prenaseljenog jugoslovenskog sela. Nekvalifikovani radnici sa sela osposobljavani su na tečajevima za rad u industriji i drugim delatnostima. Ceni se da se samo u toku šest godina (od 1945. do 1950) zaposlilo oko 1.200.000 ljudi, od čega oko 90% u industriji i drugim privrednim granama. Novi radnici vršili su „nalet“ na gradove i brojna gradilišta prve petoletke. S njima su u gradove, naročito velike administrativne centre, hrlili i službenici razgrnate administracije, đaci i studenti. U velikim gradskim naseljima jedno vreme se razmišljalo o ograničavanju doseljavanja iz unutrašnjosti administrativnim merama, ali se od toga odustalo. Zapošljavanje u državnom sektoru podsticano je i administrativno i zakonski. Nezaposleni su izuzimani od obaveznog snabdevanja. Selo su napuštali uglavnom članovi sitnoposedničkih i siromašnih porodica. Proces industrijalizacije izbacio je na površinu jedan nov sloj, sloj „polutana“, koji su bili, „polu“¹ industrijski radnici a „polu“ seljaci. „Polutani“ su se psihološki teško odvajali od zemlje, ali ih je, s druge strane, privlačila industrija i uopšte

zaposlenje u gradu, obezbeđujući im veća primanja i besplatno zdravstveno osiguranje. Broj ovih radnika s dvostrukom radnom osnovom iznosio je 1955. oko 880.000. Probitačnost „dvostrukog osnova egzistencije“ povećavala je broj „polutana“, tako da ih je polovinom šezdesetih godina bilo preko 1.300.000. Ova kategorija činila je najveći deo jugoslovenskog industrijskog radništva.

Sociolozi (Peđa Pečujlić i drugi) ističu da je „osnovnu figuru“ jugoslovenske industrijalizacije predstavljao „univerzalni zanatski majstor“, nasleđena kategorija usitnjene industrije zanatskog tipa; ta industrija, s niskim kapacitetom proizvodnje i malim brojem radnika, bila je karakteristična za Kraljevinu Jugoslaviju. Mala („pigmejska“) preduzeća zadržala su se i u prvim godinama jugoslovenske industrijalizacije. Gotovo polovina industrijskih preduzeća 1952. imala je do 60 radnika. Sociološke analize takođe skreću pažnju na mentalitet tog „univerzalnog majstora“, za koga je karakteristično preceñjivanje fizičkog rada, shvatanje o „jednakosti svih stomaka“ („egalitarni sindrom“ ili „uravnilovka“), „najamna psihologija“ udružena sa „sitnosopstveniĉkom svešću“.

Krajem pedesetih godina pravac zapošljavanja je počeo da se menja, jer su novi radnici sve spremniji stupali u trgovinu, ugostiteljstvo, stambenu privredu, socijalno-komunalne ustanove i preduzeća.

Za najvrednija zanimanja u periodu administrativnog socijalizma smatrana su činovniĉka, odnosno službeniĉka, na šta je uticala snažna uloga države u svim sferama života, privlačnost „upravljajĉkih poslova“ i materijalne i druge pogodnosti. Tragove stare svesti, po kojoj je vlast spojena s privilegijama i moći, uveliko je čuvao monopol države u privredi i društvu. Ako bi se isključila naturalna primanja i druge privilegije, kao i društveni uticaj, službeniĉki sloj se, po formalnom merilu raspona u platama, nije mnogo razlikovao od drugih: taj raspon je iznosio 3:1 u njegovu korist. Državni aparat je u ovom periodu zapošljavao oko 300.000 službenika na svim nivoima. Ta ogromna administrativna armija počela je da se osipa s prelaskom na samoupravljanje i na decentralizaciju vlasti i privrede, napuštajući savezne i republiĉke centre i odlazeći u privredu i druge delatnosti. Najznaĉajniju i najveću promenu u društveno-ekonomskoj strukturi stanovništva predstavljalo je apsolutno i relativno smanjenje broja poljoprivrednika. Dok su

oni 1931. činili preko tri četvrtine ukupnog stanovništva, već 1948, broj im se smanjio na oko dve trećine, a 1971. na oko 38% („deagrarizacija“). U 1971. godini od ukupno 7,8 miliona seoskih stanovnika, privredno aktivnih je bilo 4,2 miliona. Proces industrijalizacije i urbanizacije doveo je do opadanja broja individualnih poljoprivrednika u 1974. na oko 44% aktivnog stanovništva. Udeo poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu smanjio se iste godine na 1/5.

Ove promene postaju još očiglednije ako se ima u vidu da je poljoprivreda prvih godina industrijalizacije učestvovala s 41,0% u nacionalnom dohotku, s 21,0% u ukupnom izvozu i sa 70,0% u radnoj snazi. Selo, nosilac akumulacije za potrebe industrijalizacije, davalo je ne samo materijalne izvore već i radnu snagu za industriju, koja se prvih posleratnih godina radala pod najtežim uslovima, oslonjenja na vlastite snage zbog političkog pritiska i ekonomske blokade socijalističkih zemalja. Stotine hiljada seljaka napuštalo je svoje sićušne posede i naseljavalo gradove. Sociološke studije koje su pratile seosku transformaciju govore o „begu sa sela“, sve većem broju „staračkih domaćinstava“, povećanju „svojine bez naslednika“, „feminizaciji“ i „senilizaciji“ sela. Ukratko, „patrijarhalno selo“ se raspadalo. Ovaj fenomen „pražnjenja“ sela pratilo je podruštvljavanje individualne poljoprivredne proizvodnje. Nekadašnji „liliputanac“ — naziv u literaturi upotrebljavan za poljoprivredna gazdinstva u društvenoj svojini — koji je posle rata učestvovao sa svega 15% u poljoprivrednoj robnoj proizvodnji, kada je odnos između društvenih i individualnih gazdinstava bio 1:99, narastao je krajem šezdesetih godina do tog stepena da je držao gotovo 1/5 ukupnih obradivih površina. Polovinom sedme decenije ovog veka opšte zemljoradničke zadruge su imale preko 900.000 kooperanata. Individualni poljoprivrednici bili su zahvaćeni i prvim talasima diferencijacije, koju je izazvala robna proizvodnja, što je uticalo na smanjivanje ionako sitnih poseda, napuštanje sela i traženje egzistencijalnih rešenja u gradovima, a s druge strane na proširivanje nekih poseda, mada se naturalna proizvodnja još zadržavala.

Ogromno uvećana inteligencija, pri čemu je humanistička prevladavala nad tehničkom, učestvovala je pedesetih i šezdesetih godina u preobražaju jugoslovenskog društva na samoupravnim osnovama, ali su socio-politička istraživanja otkrivala

u njenom opredeljenju i protivurečnosti: „stručni neutralizam“, težnju za zadržavanjem privilegija, uzurpaciju ovlašćenja „pod kapom“ samoupravljanja, itd.

U strukturi zaposlenosti najveći udeo imali su industrija i rudarstvo, trgovina i ugostiteljstvo, kulturna i socijalna delatnost. Krajem 1974. broj zaposlenih bio je skoro četiri puta veći od onog uoči rata: dok je 1939. iznosio 1.170.000, a 1947. 1.167.000, dotle je 1974. dostigao 4.514.000. Godine 1977. u Jugoslaviji je bilo 213 zaposlenih na hiljadu stanovnika. U društvenom sektoru je radilo 97% od ukupnog broja zaposlenih. Nezavisno od ove dinamike zapošljavanja, od polovine šezdesetih godina javlja se nezaposlenost. Objavljeni podaci kazuju da se broj nezaposlenih krajem sedamdesetih i osamdesetih godina kretao oko 300.000. U tom razdoblju se na radu u inostranstvu nalazilo oko 700.000 Jugoslovena, uglavnom u Saveznoj Republici Nemačkoj, Švedskoj, Francuskoj, Švajcarskoj, Belgiji. Na evidenciji zajednica za zapošljavanje je 1985. bilo 1.104.000 lica koja traže zaposlenje. Najveći problemi nastaju sa ljudima mlade generacije koji ne mogu da nađu posao, i pored svojih stručnih i školskih kvalifikacija. Međutim, broj lica nije sasvim precizan pokazatelj stvarne nezaposlenosti, jer se jedan deo prijavljuje radi ostvarivanja određenih prava (zdravstvena zaštita, upis na vanredne studije; na evidenciji se nalazi i deo nestručnih lica sa sela koja žele zaposlenje u neprivrednim delatnostima, iako mogu privređivati na svome posedu). Taj broj ljudi koji traži posao neprestano se povećavao. Rezerve radne snage očigledno su daleko veće od mogućnosti njihovog zapošljavanja.

Zahvaljujući razvoju društva i privrede, posebno industrije, osamdesetih godina stvorena je takva socijalna struktura u kojoj su „socijalističke snage“ nadmašile po broju zaposlenih, koji je prelazio 4,5 miliona, ostali deo stanovništva (ili, kako ga nazivaju sociolozi, „ostatke klasnog društva“). Statistička analiza pokazuje da je od ukupnog broja zaposlenih 1974. godine 61% otpadalo na kvalifikovanu, a 39% na priučenu i nekvalifikovanu radnu snagu.

Uspešni ekonomski razvoj Jugoslavije vremenski se podudara s unutrašnjom političkom krizom 1966—1972, prema tome — kao što ističe većina istraživača savremenog jugoslovenskog društva — materijalni problemi nisu imali udela u razbuktavanju političkih sukoba.

Integralno samoupravljanje („asocijacija proizvođača“) dugo je nailazilo na otpore u SKJ i van njega, koji su uslovljavali zadržavanje „iscepkanog“, „parcijalnog“ ili „dezintegrisanog“ samoupravljanja, bez horizontalnih i vertikalnih „kopči“, što je imalo za posledicu gubljenje osećanja za celinu, sukobe interesa i odbranu autarhičnih pozicija. „Ćelijsko samoupravljanje“, koje je označavalo početak integralnog samoupravnog sistema, dugo je ostalo uokvireno zidovima preduzeća, izolovano i izgubljeno u moćnoj etatističkoj strukturi. „Oslobodilački pokret“ koji je živio u „revolucionarnom etatizmu“ dao je impuls za pojavu radničkih saveta, „plebiscitarno“ prihvaćenih od radnika, ali je dalji razvoj samoupravljanja zavisio od „odumiranja etatizma“. Novi impulsi decentralizaciji doveli su do „decentraliziranog etatizma“ i „parcijalnog samoupravljanja“, koji su se međusobno isključivali, ali su bili prinuđeni da kao hibrid dugo koegzistiraju.

Koncepcija da se razvijanjem robne privrede, to jest preko tržišta, spoje sitni proizvođači, ugrađena u političku liniju SKJ polovinom sedamdesetih godina, nailazila je na otpore lokalnog, republičkog i drugih „etatizama“. Savezne birokratske strukture zamenjivane su republičkim, koje su se razvijale pod plaštom republičke državnosti. Atomizirano samoupravljanje pogodovalo je grupnosvojinskom razaranju društvene svojine. Na drugoj strani, robna privreda, praćena delovanjem slobodne konkurencije, vodila je računa uglavnom o ekonomskoj strani razvojnih procesa. Društveno raslojavanje, izdvajanje pojedinaca i grupa, nije proizilazilo iz udela u radu. Razvoj je ostavljao za sobom brojne socijalne, kulturne i moralne probleme idejno-političkog naboja.